

חלוצים ולא בעל כורחם

כפר העבודה / שואבה

פתיחה

בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה יצאה אל הפועל תוכנית ההתיישבות של כפרי העבודה בגליל ובפרוזדור ירושלים. אל הכפרים ההרריים ששכנו מול גבולות עוינים נשלחו בעיקר עולים מתימן, שללא כל ניסיון קודם נדרשו להכשיר בעצמם את המושב החקלאי שבו גרו ולהפוך את סלעי הטרשים לקרקע פורייה. שלא במפתיע, רבים מהעולים שנשלחו בעל כורחם למשימה החלוצית ביקשו לרדת מההר אל תנאים מאתגרים פחות במישור. אמירות כמו "רוצים עם טרקטור במישור כמו האשכנזים" היו נפוצות, והמוסדות המיישבים נדרשו לשכנע, להבטיח ואף לאיים על העולים החדשים בכדי לשמור על האחיזה בהר. במקרים רבים נאלצו המוסדות גם לאכלס מחדש את היישובים שננטשו על ידי תושביהם המקוריים.

על הרקע הזה, סיפורו של כפר העבודה שואבה בולט בהיפוכו. באביב-קיץ 1950 הובאו אל הכפר ממחנה העולים פרדס חנה כ-75 משפחות של יוצאי מרוקו וטריפולי. לאחר שנתיים של ניסיונות להיאחז בהר היו אלה דווקא המוסדות המיישבים שהחליטו לוותר על הנקודה ואף מחקו אותה ממסמכיהם, ולמרות זאת בחרו כ-40 ממשפחות הכפר להמשיך ולהיאחז באדמה ללא כל סיוע מוסדי. לא רק שהמוסדות המיישבים לא סייעו לאותה קבוצה עקשנית, אלא הם בחרו לנהל נגדה מלחמת חורמה שכללה ניתוק של מים וחשמל, ואף הרעבה שהגיעה עד כדי סיכון בריאותם של המתיישבים. לאחר למעלה משנה של מאבק נכנעו אחרוני הנאחזים בנקודה ועזבו אותה, ואל כפר העבודה הריק הובאו מתיישבים חדשים שהקימו מחדש את מושב שואבה הקיים עד

היום. במאמר זה אביא את סיפורם הלא מוכר של כפרי העבודה באופן כללי, ואת סיפורו הייחודי של הכפר שואבה.

רקע - תקופת 'העלייה הגדולה' - אתגרים ודגמי התיישבות

השנים הראשונות שלאחר הקמת מדינת ישראל (1948-1951) קיבלו את הכינוי 'תקופת העלייה הגדולה'¹ בשל כמות העולים הגדולה שהגיעה אז לארץ, כאשר תוך שלוש וחצי שנים בלבד הוכפלה אוכלוסיית המדינה מ-650,000 ל-1,300,000 תושבים. באותן שנים התמודדה המדינה הצעירה עם שלושה אתגרים מרכזיים: האתגר הביטחוני-מדיני, אתגר שיכון העולים והאתגר החקלאי.

האתגר המדיני-ביטחוני

קווי הגבול של מדינת ישראל נקבעו באופן רשמי בהסכמי שביתת הנשק שלאחר מלחמת העצמאות, והם שיקפו את הישגיו של צה"ל במלחמה. גבולות אלו כללו 23% משטחי ארץ ישראל המנדטורית שלא היו כלולים בשטח המדינה היהודית על פי תוכנית החלוקה, וכיבושם נחשב לניצחון ישראלי בתחום הצבאי-מדיני. אולם למרות ההישג הטריטוריאלי, בקרב ראשי המדינה ומערכת הביטחון שררה דאגה חמורה לגבי יציבותם של הגבולות הללו, ואחת המנטרות המנחות של התנועה הציונית באותה תקופה הייתה - 'במקום בו תעבור המחרשה שם יעבור הגבול'². על פי תפיסה זו גבולות המדינה יעוצבו לאו דווקא על ידי הישגים צבאיים או מדיניים אלא על פי מפת ההתיישבות.

אולם, בניגוד לתפיסה הציונית ששאפה להלימה בין ההישגים הביטחוניים-מדיניים לבין מפת ההתיישבות, עם סיומה של מלחמת העצמאות כשליש מתושבי המדינה התגוררו בעיר תל אביב לבדה, וסך הכול כ-80% חיו בערים הגדולות³. לעומת זאת בנגב, המתפרס על כ-70% משטח המדינה, התגוררו כ-5,000 תושבים בלבד. בגליל גם

¹ לעיתים מכונה גם 'העלייה ההמונית'.

² על פי אמרתו הידועה של יוסף טרומפלדור: "במקום בו תחרוש המחרשה היהודית את התלם האחרון שם יעבור גבולנו".

³ 'משה סיקרון, 'העלייה ההמונית: ממדיה, מאפייניה והשפעותיה', עולים ומעברות 1948-1952 - מקורות, סיכומים ופרשות נבחרות, יד יצחק בן צבי, 1986, עמ' 31-52.

כן לא היה רוב יהודי, ואזור פרוזדור ירושלים סבל גם הוא ממחסור ניכר בהתיישבות יהודית. חוסר האיזון בפיוזר האוכלוסין היה תוצאה של מדיניות ציונית ארוכת שנים. מאז ראשיתה של ההתיישבות הציונית חרשה המחרשה הציונית בעיקר את התלמים הארוכים שבעמק, והתרכזה ב-N' ההתיישבות' שכללה את מישור החוף ואת עמקי הצפון. ההתיישבות באזור ההר הייתה מעטה, ובמקרים רבים נעשתה תוך התנגדות לתפיסתם של המוסדות המיישבים⁴.

החללים הריקים שנוצרו במפת ההתיישבות כתוצאה מכך, הותירו את הגבולות פרוצים והובילו לחדירה של מסתננים מידי לילה. רובם חצו את הגבול במטרה לשוב לכפרים הערביים הנטושים, חלקם הסתננו למטרות שוד ומיעוטם למטרות טרור. החדירות ואירועי הטרור הללו ערערו את ריבונותה של ישראל בשטחי הגבול, והם פווחו במיוחד בפרוזדור ירושלים שהיה למעשה חצי אי המוקף בגבול ירדני עוין מצפון, מדרום וממזרח.

בנוסף לאתגר הביטחוני, הריק ההתיישבתי טמן בחובו גם סכנה מדינית - כאמור, במהלך מלחמת העצמאות כבשה ישראל אזורים נוספים שלא היו כלולים בגבולות המדינה היהודית על פי תוכנית החלוקה, וביניהם פרוזדור ירושלים והגליל העליון. הסטטוס המדיני של אזורים אלו הוביל ללחץ דיפלומטי על ישראל לסגת מהם, וההתיישבות באזורים אלו הייתה נחוצה על מנת לקבוע שם את ריבונותה של מדינת ישראל כעובדה מוגמרת שאין לערער עליה.

הראשון לזהות את מחירה של מדיניות 'התלם הארוך' ושל ההתרכזות במישורים, היה יושב ראש הקק"ל יוסף ויץ. כבר בשנת 1937, בעקבות הצעת החלוקה הראשונה של ועדת פיל שייעדה את אזור השטחים ההרריים של ארץ ישראל למדינה הערבית, פיתח ויץ פילוסופיה מקיפה על חשיבותם של ההרים והפך ל'מיסיונר' אישי שלה⁵. ביוזמתו הוקם גוש היישובים בגוש עציון וחוזקה ההתיישבות בהרי יהודה ובגליל המערבי. בנאמנות לתפיסתו, עם סיומה של מלחמת העצמאות הטיף ויץ למבצע ההתיישבות רחב היקף באזור ההר⁶.

⁴ ישראל רוזנסון ויוסי שפנייר, **קריית ענבים - שורשים בסלע על אם הדרך**, הוצאת כרמל, ירושלים, 2020, עמ' 25-26.

⁵ יוחנן בן יעקב, **גוש עציון - 50 שנות מאבק ויצירה**, הוצאת יד שפירא, ירושלים, 1983, עמ' 52-61.

⁶ מעיין אשכנזי, מקומו של יוסף ויץ בעיצוב נופה היישובי של מדינת ישראל בשנים 1949-1966, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, 2007, עמ' 92-98.

אתגר השיכון

כאמור, כ-687,000 איש עלו לישראל בשלוש השנים הראשונות לקיומה⁷, ולמעשה הם הכפילו את אוכלוסיית המדינה. לאחר קליטתם במחנה 'שער העלייה' הסמוך לנמל חיפה הועברו העולים אל מחנות העולים ברחבי הארץ. כ-20 מחנות כאלה הוקמו ברחבי הארץ, ורובם השתכנו במחנות של הצבא הבריטי לשעבר. למרות שייעוד המחנה השתנה, האווירה הצבאית המשיכה ללוות אותו גם בתפקודו כמחנה אזרחי - גדרות תיל הקיפו אותו וכדי לחצות את הגדר נדרש אישור מיוחד, תושביו נדרשו להתייצב למסדרים, לחדר האוכל, למרפאה וללשכות השונות על ידי קריאה מרמקול שהוצב במרכז המחנה וכן הסדר והמשמעת נאכפו על ידי יחידה משטרתית. תושבי המחנות היו תלויים לחלוטין בתקציבי הסוכנות, והיא זו שסיפקה להם מזון, ביגוד ותנאי מגורים מינימליים באוהלים או בפחונים. ככלל, המחנות נבנו באתו מודל שבו נבנו מחנות העקורים באירופה לאחר מלחמת העולם השנייה - אלו ואלו תפקדו כמתקני כליאה רכים.

השהייה במחנות העולים נועדה להיות זמנית- עד למציאת דיור קבע לעולים, והמוסדות המיישבים עשו ככל שניתן כדי לקצר אותה למינימום. בשנים 1948-1949 הצליחו המחנות לעמוד בקצב העלייה, ורוב העולים שהו בהם מספר שבועות בלבד. בשנים הללו נמצאו לרוב העולים פתרונות דיור בערים ובכפרים שננטשו על ידי הערבים במהלך מלחמת העצמאות. אולם לקראת סוף שנת 1949, משזרם העולים התגבר⁸ מחד והרכוש הנטוש הראוי למגורים אזל מאידך, החלו המחנות לעלות על גדותיהם עד כדי כך שבשלב מסוים הצטופפו בהם כ-80 אלף איש. המצב שבו עשרות אלפי עולים כלואים בחוסר מעש, ללא תנאים מינימליים ותחת אחריותם המלאה של המוסדות, הפך לחבית נפץ חברתית. ככל שגברו במחנות הצפיפות, הבטלה והתלות, כך גברו המחאות וההפגנות מצד העולים והן הפכו עד מהרה לאלילמות. הקש ששבר את גב הגמל היה החורף הקשה של שנת 1950. לצד הדיווחים החגיגיים בעיתונים על שלג בנגב ובים המלח, הופיעו תמונות קשות מהמחנות בהן נראו אוהלים עפים באוויר וציוד דל שנסחף בגשם השוטף.

⁷ 'עולים לפי תקופה ויבשת מגורים אחרונה', הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 29.8.2023. https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2023/2.shnatonpopulation/st02_53.pdf

⁸ בשנת 1948 הגיעו לארץ 101,000 עולים, בשנת 1949 - 239,000 ובשנת 1950 - 247,000.

האתגר החקלאי

מבחינה כלכלית, לאורך אלפי שנים הייתה ארץ ישראל חלק אורגני מהשוק הכללי האזורי של המזרח התיכון. הקמת מדינת ישראל יצרה מצב חדש שבו הגבולות כולם מוקפים מדינות אויב ועל כן סגורים לייבוא. מדינת ישראל הקטנה והצעירה הצליחה לייצר עם הקמתה רק כ-50% מאספקת המזון שהייתה דרושה לאוכלוסייתה ההולכת וגדלה.⁹ על מנת לכסות את הגירעון ניהלה הממשלה מדיניות של צנע ונדרשה לייבא מזון. העמידה על סף רעב ציבורי נרחב והמצב שבו הייתה מדינת ישראל תלויה במדינות זרות כדי לספק את מוצרי הקיום הבסיסיים ביותר, חייבו הגדלה מהירה של ייצור מזון בצורה עצמאית והפניית אוכלוסייה לעיסוק בחקלאות.¹⁰ הגירעון בייצור המזון נסגר רק לקראת תחילת שנות ה-60.¹¹

אולם, הדחיפה הממשלתית לעיסוק בחקלאות לא נבעה רק מההכרח הכלכלי אלא גם מתפיסה אידיאולוגית. בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, החקלאות נתפסה לא רק כאמצעי לייצור מזון אלא כעיקרון אידיאולוגי, ציוני ולאומי מרכזי. היא הייתה לב הביטוי של דמות 'היהודי החדש' - חזק, שורשי ועובד אדמה, בניגוד לדימוי של 'היהודי העירוני' מהגלות. ברוח זו התבטא לוי אשכול, אז יושב ראש מחלקת ההתיישבות בסוכנות היהודית: "שממת הארץ טומנת בחובה פתרון לשממת האדם". תפיסה זו באה לידי ביטוי בהכנסה של לימודי החקלאות אל בתי הספר, בכיכובם של בני הקיבוץ והמושב בסרטי תעמולה ועוד.¹²

הניסיונות לפתור את האתגרים הללו הביאו ליצירת ארבעה דגמי התיישבות בשנים 1949-1950: מעברות, עיירות פיתוח, מושבי עולים וכפרי עבודה, כשבכל אחד מהם ניתן דגש על פתרון לאחד מהאתגרים.

מעברות

כפי שמרמז עליהן שמן, המעברות נועדו לספק פתרון זמני לאתגר השיכון של יושבי

⁹ חיה רגב ואביגיל אורן, 'משטר הצנע', **הקמת המדינה ושנותיה הראשונות**, הספרייה הווירטואלית של מט"ח, 1995, <https://www.lib.cet.ac.il/Pages/item.asp?item=10843>.

¹⁰ שם.

¹¹ מנחם תלמי, 'מן העיר אל העונוי', **מעריב**, 26.2.1961, עמ' 3.

¹² אניטה שפירא, **יהודים חדשים ויהודים ישנים**, עם עובד, תל אביב, 1997, עמ' 155-174.

מחנות העולים, עד שאלה יעברו למגורי הקבע שלהם. סך הכול הוקמו ברחבי הארץ כ-129 מעברות, ובתקופת השיא הן אכלסו כ-220,000 איש¹³. בניגוד למחנות שבהם המוסדות ניהלו את העולים באופן טוטאלי, במעברות נדרשו העולים לצאת לעבודה, להרוויח את לחמם בעצמם ולהסתגל לחיים עצמאיים. המעברות לא התיימרו לתת פתרון לבעיה החקלאית או הביטחונית. הן הוקמו ברובן בשולי ערים ותיקות ובאזורים מרכזיים, ורק 31 מהן הוקמו באזורים מרוחקים¹⁴. תושביהן התפרנסו מעבודה כשכירים ביישובים הוותיקים או מעבודות דחק ממשלתיות, אך לא מחקלאות.

עיירות כיתוח

צורת התיישבות נוספת הייתה עיירות הפיתוח, ועד לסוף 1954 התגוררו בהן כ-144,000 איש¹⁵. עיירות הפיתוח נועדו לפתור סופית את אתגר השיכון ולאכלס את העולים החדשים במגורי קבע. בניגוד למעברות, הן הוקמו ברובן במרוחק מאזור המרכז, ובכך התיימרו המתכננים לתת מענה גם לבעיה הביטחונית-מדינית. אולם, הם דאגו גם לכך שבין העיירות לבין הגבול תחצוץ שרשרת של מושבים וקיבוצים.

מושבי עולים

כ-200 מושבי עולים הוקמו במדינת ישראל בתקופת 'העלייה הגדולה', באזורים שבהם הייתה קרקע ראויה לעיבוד או שדות ומטעים קיימים שהוגדרו כרכוש נטוש. מטרתה העיקרית של הקמת המושבים הייתה הפניית העולים לעיסוק בחקלאות והגדלת התוצרת החקלאית. לרגליה של מדיניות פריסת מושבי העולים עמד גם השיקול הביטחוני-מדיני, אך היה זה שיקול משני בחשיבותו. עדות לכך היא הקמתם של מושבי עולים גם באזורים שנחשבו לבטוחים כמו עמק חפר (עולש, גאולים, גאולי תימן), דרום מישור החוף (יישובי המועצה האזורית שדות דן) וחוף הכרמל (כרם מהר"ל, עין איילה).

¹³ תמי קצ'ינסקי, "העלייה ההמונית: ממדיה, מאפייניה, והשפעותיה" עולים ומעברות 1948-1952 מקורות סיכומים ופרשות נבחרות, 1986, עמ' 69-86.

¹⁴ אבי פיקאר, 'מי ומי בהולכים - אכלוסן של עיירות הפיתוח', עיירות הפיתוח, 2009, עמ' 195-216.

¹⁵ אלישע אפרת, 'עיירות הפיתוח', העשור הראשון תש"ח-תשי"ח, יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1997, עמ' 103-112.

כפרי עבודה

תוכנית כפרי העבודה יצאה אל הפועל ביוזמתו של יוסף ויץ, והיא נועדה בראש ובראשונה לתת מענה לבעיה הביטחונית-מדינית. כאמור, הכפרים הוקמו ברובם בפרוזדור ירושלים ובגליל העליון המרכזי במטרה לבסס את הריבונות הישראלית באזורים אלו, שהיו נתונים להפקרות ביטחונית וללחץ דיפלומטי. באזורים אלו לא היו קרקעות מתאימות לעיבוד או קרקעות חקלאיות נטושות שמהן יכלו המתיישבים להתפרנס, ולכן בשלב הראשון היה על המתיישבים להכשיר בעצמם את הקרקע. על פי התוכנית, במשך כחמש שנים היו אמורים המתיישבים לעבוד כשכירים של הקק"ל או של הסוכנות בעבודות ייעור, סלילה והכשרת קרקע, כשבתקופה זו ילוו אותם מדריכים חקלאיים וחברתיים. לאחר סיום הכשרת הקרקע היו אמורים המתיישבים לקבל משק חקלאי בגודל של כ-20 דונם לכל אחד¹⁶, ולעבד אותו כעצמאיים¹⁷. כפרי העבודה הראשונים עלו לקרקע בנובמבר 1949, ועד סוף שנת 1951 הוקמו בסך הכול כ-29 כפרי עבודה¹⁸.

¹⁶ הילאי גרוס, **המסילה לציון**, הוצאת ישראלים, ירושלים, 2012, עמ' 42. הוגי התוכנית לקחו מראש בחשבון כי יהיו מקומות שבהם לא תתאפשר הכשרת קרקע בכמות מספקת, ולכן הותירו אופציה לקיום כפר עבודה שיתבסס על עבודה שאינה חקלאית תוך קיום משק עזר של כ-2 דונם.

¹⁷ מעיין אשכנזי, מקומו של יוסף ויץ בעיצוב נופה היישובי של מדינת ישראל בשנים 1949-1966, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, 2007, עמ' 92-98.

¹⁸ הגדרתם של כפרי העבודה היא גמישה יחסית, וגם במקורות רשמיים ישנו עירוב בין המושגים. כך למשל מעברת כסלון מוגדרת במקורות מסוימים ככפר עבודה, והמושג עופר מוגדר לעיתים כמושב עולים ולעיתים ככפר עבודה. גם במכתב מלוי אשכול למועצת הרי יהודה מהתאריך 21.4.1950 הוא כתב: "מעברה (כפר עבודה)", וזהו אגב האזכור הראשון של המושג 'מעברה', הארכיון הציוני, תיק S15/4175. מצוטט גם אצל ארנון למפרום, **לוי אשכול - ביוגרפיה פוליטית 1944-1969**, יד לוי אשכול, הוד השרון, 2014, עמ' 123. כפרי העבודה: בגליל העליון: אליפלט, אמירים, שֶפֶר, צוריאל, עֶבְדוֹן, עֵין יַעֲקֹב, אֶלְקוֹשׁ, יַעֲרָה וְעַמְקָה. בגליל התחתון: כפר זיתים ופוריה. בגלבוע: נורית וגדעונה. בכרמל: אליקים ועופר. בהרי ירושלים: בקוע, אשתאול, ליפתא, זנוח, מחסיה, שואבה, מסילת ציון, בר גיורא, עמינדב, תעוז, ישעי, עגור, תרום, נַחֵם וְכֶסְלוֹן.

כפרי העבודה

כשבוחנים את ארבעת דגמי ההתיישבות, עולה כי ההתיישבות בכפרי העבודה הייתה המאתגרת ביותר. הכפרים, שנועדו ליישב בתוכם מעט משפחות (50-100), הוצבו באופן מודע בחזית האתגר הביטחוני. הם נדרשו לשמור בגופם על הגבולות ותוך כדי כך להכשיר יש מאין קרקע לחקלאות באזורי הרים טרשיים ומבודדים שלא הייתה קיימת בהם אופציה אחרת לפרנסה.

יוסף ויץ, כמו דוד בן גוריון, קיווה כי פרויקט כפרי העבודה בפרט ומבצע ההתיישבות באזורי הפריפריה בכלל יובלו על ידי האוכלוסייה הוותיקה. אולם לדאבונו האוכלוסייה הוותיקה והחזקה שאותה הוא החשיב כחומר האנושי הרצוי למשימה זו, לא נרתמה במידה הרצויה. כך למשל, לפני סיומה של מלחמת העצמאות הפעילו המוסדות המיישבים תעמולה רחבה בשורות צה"ל והבטיחו הטבות כלכליות על מנת לגייס גרעינים של יוצאי צבא למשימות התיישבות, אך בסופו של דבר רק 16 יישובים חדשים הוקמו כתוצאה מכך עד סוף שנת 1950. גם בקרב האוכלוסייה האזרחית הושק קמפיין ששמו היה 'מן העיר אל הכפר', והוא ניסה לדחוק ביושבי הערים לצאת להתיישב בפריפריה. בכרזות מעוצבות היטב הוצגו הערים הגדולות כסֶלֶמָס מזוהם ואף כגידול סרטני¹⁹, אך למרות התעמולה האגרסיבית רק כ-1,600 משפחות ניאותו להצטרף למפעל התיישבות זה.

ניכר היה, כי רוב הציבור שנשא את עול ההתיישבות בתקופה של המאבק להקמת המדינה ונלחם בשדות הקרב במהלך מלחמת העצמאות, ביקש עתה לעשות לביתו. כך, בניגוד לתוכנית המקורית, נאלצו המוסדות המיישבים להפיל את נטל ההתיישבות בכפרי העבודה דווקא על העולים החדשים, ובפרט על עולי תימן²⁰.

¹⁹ ניתן לצפות בדוגמאות לכרזות הללו בפרק הראשון של הסדרה 'סלאח פה זה ארץ ישראל' ששודרה בערוץ 13 בשנת 2018.

²⁰ מעיין אשכנזי, מקומו של יוסף ויץ בעיצוב נופה היישובי של מדינת ישראל בשנים 1949-1966, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, 2007, עמ' 92-98.

עליית יהודי תימן:

בשנים 1949-1950 עלו כ-48,000 מיהודי תימן לארץ ישראל במבצע ששמו היה 'על כנפי נשרים'. מבצע זה יצא אל הפועל בדחיפות רבה בשל פרעות קשות שפרצו נגד היהודים בתימן לאחר הכרזת האו"ם על תוכנית החלוקה בכ"ט בנובמבר. הייתה זו 'עליית חיסול' שעלו בה משפחות שלמות על זקניהם, חוליהם וטפם, ולאחריה נותרו רק יהודים בודדים בתימן. השלטונות התימנים אישרו את יציאת היהודים בתנאי שאלו לא יוציאו את רכושם מהמדינה, וכך נאלצו יהודי תימן לצאת למסע לארץ ישראל בחוסר כל. במהלך מסע העלייה הם נאלצו ללכת שבועות שלמים ברגל אל מחנה המעבר, שם המתונו חודשים ארוכים עד למבצע ההסטה לישראל. במהלך המסע ובזמן השהייה במחנות חיו העולים בתנאים סניטריים קשים, מה שגרם להתפרצות של מחלות ומגיפות קשות ולתמותת תינוקות באחוזים גבוהים במיוחד.²¹

על אף כל הקשיים שאיתם התמודדו יהודי תימן במהלך עלייתם לארץ, גויסו דווקא הם להתיישבות בכפרי העבודה - מתוך 31 כפרי עבודה²², 28 אוכלסו על ידי עולי תימן. הנחת היסוד של המוסדות המיישבים הייתה כי דווקא אי ההיכרות שלהם עם הקדמה האירופאית תקל עליהם את ההסתגלות לאתגרים בהר, וכי התמימות המאפיינת אותם²³ תמנע את התנגדותם למשימה.

משבר כפרי העבודה:

מיד עם הקמתם נכנסו כפרי העבודה למשבר חריף. למעשה מתוך 31 כפרי עבודה 14 ננטשו לחלוטין, וב-7 נוספים דווח על משבר קשה ועל נטישה משמעותית של תושבים. נתונים אלו חריגים מאוד אפילו בתקופה רווית הקשיים של ראשית ימי המדינה. לדוגמה, מתוך כ-200 מושבי עולים ננטשו בתקופה זו רק 12 מושבים.²⁴

²¹ אסתר מאיר גילצנשטיין, 'יציאת יהודי תימן - מבצע כושל ומיתוס מכונן, הוצאת רסלינג, תל אביב, 2012, עמ' 69-214.

²² יוצאי הדופן הם הכפרים שואבה ובר גיורא שיושבו על ידי עולי צפון אפריקה והכפר עופר שבו שוכנו קוצ'נים.

²³ בקרב יהודי תימן תלונה על ארץ ישראל נחשבה לחטא דתי (כך על פי דבריה של ימימה אלוני בראיון שערך עימה אביעד דמביץ, מנהל בית ספר שדה שער הגיא, בתאריך 2.5.2025)

²⁴ הנתונים מבוססים על ערכי וויקיפדיה של המושבים שנוסדו באותה תקופה. ייתכן כי הם מכילים אי דיוקים, אך הם מספיקים לקריאת התמונה הכללית.

ביקורת קשה הוטחה מעל דפי העיתונות בתוכנית כפרי העבודה, והיוזמים נאלצו לענות עליה בנימה אפולוגטית.²⁵

אומנם תקופת העלייה הגדולה הייתה כרוכה בקשיים חברתיים, כלכליים וביטחוניים שנגעו לכלל תושבי המדינה, אך למרות זאת תופעה כמו זו שבה ננטשו לחלוטין אחוזים כה גבוהים של כפרים הייתה נדירה מאוד, והיא מחייבת לבחון מהם הגורמים הייחודיים שהביאו לכך:

מחסור בקרקעות - פרויקט כפרי העבודה התבסס באופן מודע על הנחה לפיה יש לרתום את העגלה לפני הסוסים²⁶, כלומר, הכפרים הוקמו במקומות שבהם לא הייתה קרקע זמינה לעיבוד חקלאי או רכוש נטוש, והתושבים נדרשו להכשיר את הקרקע בעצמם אך בלי שהמוסדות המיישבים בדקו מראש האם בכלל קיימות באזור כפר העבודה קרקעות בעלות פוטנציאל חקלאי. במקרים רבים לאחר שנים ארוכות של עבודה מאומצת ובזבוז משאבים הגיעו המוסדות המיישבים למסקנה כי אין לכפר העבודה פוטנציאל חקלאי, ולכן הורו על פינויו או על שינוי ייעודו.²⁷

בירוקרטיה - על פי התוכנית המקורית, לאחר סיום תקופת הכשרת הקרקעות היו אמורים רוב כפרי העבודה להפוך למושבים ולהצטרף אל תנועת המושבים, אך במקרים שבהם כפר העבודה לא הצליח להכשיר משקים חקלאיים עצמאיים לא הסכימה התנועה לפרוס את חסותה על המושב²⁸. בעקבות זאת רבים מהכפרים נפלו בין הכיסאות כאשר אף אחד מהמוסדות לא לקח עליהם חסות. כך למשל כפר העבודה ליפתא סופח לעיריית ירושלים אך זו לא העניקה לו שירותים²⁹. גם כפר העבודה גדעונה סבל מבעיה דומה אל מול המועצה האזורית גלבע³⁰, ובכפר העבודה פוריה ניכרו סימני הזנחת המוסדות אפילו 30 שנה לאחר הקמתו³¹.

²⁵ הר תור, 'מה השגנו בכפרי עבודה', **דבר**, 25.12.1951, עמ' 2.

²⁶ שם.

²⁷ מנחם תלמי, '4 כפרים שהוקמו בטעות', **מעריב**, 30.1.1961, עמ' 3; 'תוחש עזרה ליושבי גדעונה', **דבר**, 17.7.1961, עמ' 5.

²⁸ צבי גולדברג, 'ישוב מתרוקן מיושביו', **על המשמר**, 25.12.1952, עמ' 2.

²⁹ ח.ד., 'בשכונת ליפתא', **הד המזרח**, 11.11.1949, עמ' 14.

³⁰ מרדכי טנגבוים, 'חוסל סכסוך בין המושב גדעונה ובין המועצה האזורית גלבע', **מעריב**, 23.2.1964, עמ' 17.

³¹ דוד שליו, 'ה"פוריות" נפלו בין הכסאות', **דבר**, 3.9.1976, עמ' 12.

אי התאמת המתיישבים - מימי העלייה השנייה ואילך התקבע בהיסטוריה הציונית דפוס לפיו אל משימות ההתיישבות החלוצית נשלחים גרעיני התיישבות המבוססים על כוח אדם מתאים, דהיינו: צעירים בריאים הנושאים בנטל משפחתי מינימלי. לעומת זאת, אל פרויקט כפרי העבודה נשלחו משפחות מטופלות בילדים, בזקנים ובחולים ללא שנערך ביניהם סינון מינימלי. וכך התבטא בקשר לכך יוסף ויץ: "יש ל'שלוח לשם את העולים ברצונם ושלל ברצונם, בהכשרתם ובאי הכשרתם"³².

תחרות פוליטית - כפרי העבודה שימשו כזירת התגוששות בין מפלגות פוליטיות שונות, ובעיקר בין מפא"י ותנועת המושבים שהייתה מזוהה עימה לבין הפועל המזרחי. המפלגות שאפו לפרוס את חסותן על כפרי העבודה כדי להבטיח את נאמנותם הפוליטית של העולים החדשים. חסות זו התבטאה בעיקר בשליחת מדריכים חקלאיים וחברתיים מטעם המפלגה. במקרים רבים נציגי המפלגות הפוליטיות הבטיחו הבטחות שווא למתיישבים על מנת להעביר כפר מסוים לחסותן, וכשההבטחות המופרכות התנפצו על קרקע המציאות נשאלו התושבים עם תחושות מרמור קשות כלפי התנאים שקיבלו התושבים שחסו תחת המפלגה המתחרה³³. המצב הוביל לעיתים לעימותים פנימיים בכפרים, ובכמה מקרים אף התפצלו כפרים על רקע של נאמנות פוליטית³⁴. בעמידב למשל הגיע המשבר לשיאו כאשר עימות על רקע פוליטי הוביל לקטטה בין שתי החמולות בכפר, והיא הסתיימה עם עשרות פצועים ועצורים³⁵.

פערי דת - עולי תימן נהגו במשך דורות לחנך את ילדיהם ללימוד תורה ב'מדראס' (תלמוד תורה), להקפיד על מראה חיצוני הכולל פאות ארוכות, ובאופן כללי התאפיינו באדיקות דתית. לעיתים קרובות צורכיהם הדתיים של העולים זכו להתעלמות מכוונת ושלל מכוונת מצד המוסדות המיישבים, שם שלטו מפלגות הפועלים

³² מעיין אשכנזי, מקומו של יוסף ויץ בעיצוב נופה היישובי של מדינת ישראל בשנים 1949-1966, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, 2007, עמ' 95.

³³ מ. אריאלי, 'התימנים הללו או מכת הנדידה', **דבר**, 20.1.1952, עמ' 2.

³⁴ הילאי גרוס, **המסילה לציון**, הוצאת ישראלים, ירושלים, 2012, עמ' 98-102; יעקב חזון, 'ארבעים ספרי תורה בפחון', **הצפה**, 19.4.1951, עמ' 2.

³⁵ "ברכת פרידה" במעברת עמינדב בתגרות ידים וברגימות, **הבקר**, 25.11.1951, עמ' 2; 17 משפחות הועברו ממעברת עמינדב, **הבקר**, 26.11.1951, עמ' 4; י. דויד, 'למה הוכה המדריך בצוריאלי?', **מעריב**, 16.6.1952, עמ' 2.

החילונית-סוציאליסטיות. בכפר העבודה עמקה למשל, פרץ סכסוך על רקע הפער בין המתיישבים הדתיים למדריכים החילוניים, כאשר המדריכים ניסו להעביר את ילדי העולים מבית הספר החרדי בכפר אל מוסד חילוני. משהוריהם לא הסכימו לכך, הופעלו כנגדם סנקציות כמו מניעת עבודה ושירותים רפואיים, ואף נטען כי בוצע לעברם ירי להפחדה. הפרשה העגומה נידונה בכנסת ובינואר 1951 הושג הסכם לפיו משפחות המעוניינות בחינוך חרדי יעזבו את הכפר.³⁶

כפר העבודה שואבה

מההקמה ועד נטישת המוסדות המיישבים

בתחילת דרכו כונה הכפר בשם 'סריס', על שם הכפר הערבי ששכן במקום וננטש במהלך מלחמת העצמאות. באפריל 1950 קיבל הכפר את השם 'שואבה' על שם תחנת השאיבה הבריטית של קו המים ירקון-ירושלים³⁷ ששכנה בסמוך. במרץ 1950 שוכנו בכפר כ-50 משפחות מעולי מרוקו שהועברו ממחנה העולים בפרדס חנה³⁸, ובספטמבר של אותה שנה הצטרפו אליהם עוד כ-25 משפחות מעולי טריפולי³⁹. שואבה ובר גיורא היו שני כפרי העבודה היחידים שבהם שוכנו עולי צפון אפריקה ולא עולי תימן. בשנות ה-50 המוקדמות נהנו יהודי צפון אפריקה מחסותו של השלטון הקולוניאלי הצרפתי, ולכן כל עוד לא היו נתונים לאיום מוחשי הייתה העלייה מהארצות הללו דלילה יחסית⁴⁰. בניגוד ליהודי תימן שעלו לארץ בדחיפות בהולה ובתנאים מחפירים, יהודי צפון אפריקה עלו בשנים הללו מתוך בחירתם האישית. הם גם יכלו להוציא את רכושם מהמדינה ולא היו נתונים ללחץ מצד השלטונות המקומיים⁴¹. גם מבחינה תרבותית התבדלו עולי צפון אפריקה מעולי תימן. בעוד

³⁶ 'פרשת עמקא נדונה בכנסת', **הצפה**, 8.6.1950, עמ' 1; אריה דיין, 'גירוש והעמקה', **הארץ**, 31.3.2002.

³⁷ 'שמות עבריים ליישובים חדשים', **על המשמר**, 25.4.1950, עמ' 2.

³⁸ 'עוד כפר עבודה באזור ירושלים', **מעריב**, 13.3.1950, עמ' 1.

³⁹ דוד גלעד, 'לחם ועבודה לכפר שואבה', **מעריב**, 29.9.1950, עמ' 2.

⁴⁰ רק 45,000 מתוך חצי מיליון היהודים במדינות צפון אפריקה עלו בתקופת 'העלייה הגדולה'.

⁴¹ אבי פיקאר, **עולים במשורה - מדיניות מדינת ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה - 1956-1951**, הוצאת מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, 2013, עמ' 63-104.

שיהודי תימן חיו באופן יחסי בתוך בועה תרבותית והיו חשופים במידה מועטה מאוד לתרבות המערבית, יהודי צפון אפריקה עברו תחת השלטון הקולוניאלי הצרפתי תהליך 'התמערבות' שהשפיע על השכלתם ועל תרבותם⁴². ייתכן כי להבדל העקרוני שבין סוגי העליות הייתה השפעה על התפתחות העניינים הייחודית בשואבה.

כבר מראשית דרכו סבל הכפר מקשיים רבים שאפיינו גם את שאר כפרי העבודה ותוארו בפרק הקודם. על ההתיישבות בשואבה לקחה את חסותה מפלגת 'הפועל המזרחי', והיחסים בינה לבין תושבי הכפר היו רעועים כבר מראשית ההתיישבות במקום. לדברי המתישבים, נציג המפלגה הבטיח להם כי בחמש השנים הראשונות הם יקבלו דיור נאות בחינם, פטור מחשבון מים לצרכים ביתיים וחקלאיים ועבודה כשכירים במסגרת ההסתדרות. כמו כן הובטח להם כי הם יחולבו לקו טלפון תוך חצי שנה וכי כל מתיישב יקבל 50 עופות וכן עז אחת או שתיים. בפועל, בניגוד להבטחות, נאלצו המתישבים לשלם בעצמם את דמי השכירות על הצריפים ואת חשבונות המים. עוד קבלו המתישבים על כך שלא הוקם בכפר מקווה טהרה, מה שאילץ את נשות המושב לנסוע עד ירושלים בכדי לטבול. במכתב שנשלח למזכירות המפלגה קבלו המתישבים גם על כך שבשמונה וחצי החודשים הראשונים להתיישבותם במקום נציג המפלגה הגיע רק פעם אחת בכדי לעמוד על מצבם⁴³.

במקביל לקושי שהיה להם מול התנועה המיישבת, סבלו תושבי שואבה מעימות גם עם הקק"ל. המתישבים הועסקו בעבודות ייעור והכשרת קרקע מטעם הקק"ל, אך רבים מהם היו מבוגרים מידי או לא כשירים מבחינה בריאותית לעבודות מסוג זה⁴⁴. הם השתכרו בכ-1,400 לירות ליום, ובניסיון להעלות את שכרם ביקשו לעבור מעבודה בשכירות לעבודה בקבלנות. לטענת נציגי הקק"ל המעבר לעבודה קבלנית גרם לעצלנות ולרשלנות מצד המתישבים, ובשל כך החליטו הנציגים להשעות את שכרם. בתגובה לכך יצאו המתישבים להפגנה מול משרדי הקק"ל בירושלים⁴⁵. חלק

⁴² אבי פיקאר, 'ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות ה-50', **עיונים בתקומת ישראל**, 9, 1999, עמ' 338-394.

⁴³ מכתב מוועד המושבה למרכז החקלאי של הפועל המזרחי, מיום 30.10.1950, הארכיון הציוני, תיק 515/499041.

⁴⁴ מכתב מצבי בהר, ממלא מקום מרכז אזור הרי יהודה, לקק"ל, 'מתישבי שואבה בק"מ ה-16', הארכיון הציוני, תיק 515/499031.

⁴⁵ מכתב משרון ויץ לרענן ויץ, 'עבודה ביעור בסריס (שואבה)', מיום 17.10.1950, הארכיון הציוני,

מתושבי שואבה מצאו עבודה משתלמת יותר במחלקת המים של עיריית ירושלים, אך גם את זה לא ראו אנשי הקק"ל בעין יפה ופנו לעיריית ירושלים כדי שזו תחזיר את העובדים לעבודות הייעור.⁴⁶

עדות ליחסים העכורים בין המתיישבים לקק"ל ניתן למצוא במכתב שכתב יוסף ויץ לאחראי על הדרכת העולים: "כשמחלקת היעור החלה בהעסקת חלק מהאנשים בהכנת השטח לייעור מצאו עצמם אנשי שואבה נדרשים פתאום להוציא עבודה, דבר שלא נעם להם כלל."⁴⁷ במכתב שנשלח מהקק"ל אל ועד הכפר נכתב: "במשך שנתיים השקענו ביעור ובהכשרת הקרקע אלפי לירות. במשך כל התקופה הזו עבדנו איתכם מתוך קשיים בלתי פוסקים, ומבלי שתגלו איזה שהוא רצון, ויחס לעבודות שלנו"⁴⁸.

המכשול המרכזי לקידומו של כפר העבודה היה המחסור בקרקעות חקלאיות. הכפר הוקם בשטח תלול במיוחד על מורדותיו של נחל פֶסְלוֹן, ומעט הקרקעות המישוריות באזור כבר היו תפוסות. מפי אנשי שואבה נשמעה טענה לפיה את הקרקע שיועדה להם תפסו חברי גרעין קיבוץ 'להגשמה'⁴⁹ (כיום מושב שורש). טענה זו אינה סבירה כיוון שראשוני חברי הגרעין, שהוקם על ידי ניצולי שואה ברומניה, עלו לארץ כבר ב-1945 והקיבוץ עצמו עלה על הקרקע בספטמבר 1948 - יותר משנה לפני שפרויקט כפרי העבודה החל לקרום את גידיו הראשונים. אולם, טענה זו יכולה לשמש כעדות למתח הבין עדתי ששרר באזור בין המתיישבים האשכנזים למתיישבים המזרחים.

בדצמבר 1951, שנה וחצי לאחר הקמת הכפר, החליטה המחלקה להתיישבות בסוכנות להפסיק את הטיפול בשואבה בשל המחסור בקרקעות⁵⁰. בעקבות נטישתה של מחלקת ההתיישבות פנה רענן ויץ, בנו של יוסף ויץ ומי ששימש אז כמנהל הכללי

תיק 515/499041.

⁴⁶ מכתב מש. בן שמש לעיריית ירושלים, 'מפעל המים "פועלי שואבה"', מיום 4.2.1952, הארכיון הציוני, תיק 5 kkl 204851.

⁴⁷ מכתב משרון ויץ לרענן ויץ, 'עבודה ביעור בסריס (שואבה)', מיום 17.10.1950, הארכיון הציוני, תיק 515/499041.

⁴⁸ מכתב ממחלקת הייעור אזור מרכז קק"ל לוועד כפר שואבה, 'מכתבכם להנהלת הסוכנות', מיום 12.2.1952, הארכיון הציוני, תיק 5 kkl 204851.

⁴⁹ יהושוע ביצור, 'יישוב נמחק מן המפה', מעריב, 18.3.1955, עמ' 6.

⁵⁰ מכתב מצבי מאיר, ממלא מקום מנהל חבר ההר ירושלים, 'לכל המעוניין', מיום 1.3.1953, הארכיון הציוני, תיק 5 kkl 204851.

של המחלקה, אל מחלקת הקליטה בסוכנות כדי שזו תהפוך את שואבה למעברה, וכך תמנע את בזבוז המשאבים שכבר הושקעו במקום⁵¹. מחלקת הקליטה סירבה לבקשה מכיוון שבאותו זמן כבר הוקמו מעברות קסטל ונחם, ולמחלקה לא היה צורך במעברה נוספת באזור. בנוסף לכך הביעה מחלקת הקליטה חשש כי שואבה תהיה "תקדים בלתי ראוי למקומות אחרים"⁵². משפט קצר זה מעיד על תפיסה עקרונית של המוסדות המיישבים לפיה יש לשאוף להפיכתם של אתרי ההתיישבות הזמנית (מחנות עולים ומעברות) לאתרי התיישבות קבע, ואין לשנות סדר עקרוני זה גם במחיר של בזבוז משאבים ופינוי תושבים.

לאחר שמחלקת ההתיישבות החליטה להסיר את ידיה מהכפר וגם מחלקת הקליטה סירבה לקבל על עצמה את הטיפול בו, נותרו התושבים במקום ללא כל פיקוח או סיוע מצד מוסד רשמי כלשהו. כתוצאה מכך גם הקק"ל הִחריפה את תנאי העבודה והודיעה למתיישבים כי בשל סיום מחויבותה של הקק"ל כלפי מחלקת ההתיישבות, כעת אין היא מחויבת להעסיק את כלל המתיישבים וכי היא מתכוונת מעתה להעסיקם אך ורק בהתאם לצרכיה⁵³.

למרות ההרעה בתנאים הצליחו 46 משפחות להמשיך ולהיאחז במקום. המתיישבים מצאו בצורה עצמאית עבודה במושבים הקרובים ובמחצבות הסמוכות. מקור הכנסה נוסף שמצאו היה הכנת זָרִים מהפרחים הגדלים באזור ומכירתם לעוברים והשבים בכביש ירושלים-תל אביב⁵⁴.

תושבי שואבה פונים אל הקק"ל

בעקבות הקשיים הרבים שעמדו בפני פרויקט כפרי העבודה, פנה יוסף ויץ אל הסוכנות בבקשה שזו תעביר את האחריות לכפרי העבודה מהמחלקה להתיישבות אל הקק"ל. ויץ סבר, כי הפרטת הסמכויות ממחלקת ההתיישבות אל גופי ההתיישבות המזוהים

⁵¹ מכתב מרענן ויץ למחלקת הקליטה, מיום 8.7.1952, הארכיון הציוני, תיק 584/254.

⁵² מכתב מד. אלינור לרענן ויץ, 'כפר שואבה (סריס)', מיום 29.5.1952, הארכיון הציוני, תיק 584/254.

⁵³ מכתב ממחלקת הייעור לוועד כפר שואבה, 'מכתבכם להנהלת הסוכנות', מיום 17.2.1952, הארכיון הציוני, תיק kkl/20485.

⁵⁴ יהושוע ביצור, 'יישוב נמחק מן המפה', **מעריב**, 18.3.1955, עמ' 6.

עם מפלגות פוליטיות היא המקור הראשי לסכסוכים ולציפיות המוגזמות שהכשילו את הפרויקט, וכי ההעברה של הסמכויות אל הקק"ל תפתור בעיה זו. הבקשה נענתה בחיוב ובמאי 1953 הועברו כפרי העבודה שבגליל העליון אל חסותה של הקק"ל. השינוי המנהלתי וכן ההתמסרות האישית של יוסף ויץ לכפרי העבודה בגליל הביאו להתייצבותם של הכפרים ואף להרחבתם. תושבי הכפרים הצליחו לפתח משק חקלאי עצמאי ולעבור מעבודה כשכירים לעצמאות כלכלית. תוכנית ההבראה של ויץ שנועדה במקור להימשך כחמש שנים, נשאה פרי מוקדם מהצפוי – לאחר שלוש שנים בלבד. כאות הערכה לפועלו נקראה על שמו המועצה האזורית 'מעלה יוסף' שבגליל המערבי.⁵⁵

בעקבות הרפורמה בכפרי הגליל פנה ועד המתיישבים של שואבה אל הקק"ל בבקשה לצרף גם את הכפר שלהם לתוכנית ההבראה. לבקשה הרשמית הם צירפו גם התחייבות מפורטת לעמוד בכל דרישה שהקק"ל תציב בפניהם וכן חתימות אישיות. מהמכתב ניכר כי התושבים הכירו בחשיבות של ישיבתם דווקא בהר: "ושתתנו לנו את האפשרות להשתלב בין בוני ישובי ההר בישראל... כבודו אשר ההתיישבות בהר היא חזונו הגדול יתחשב ב-50 המשפחות הנמצאות במקום הזה, בחברים שלנו הנמצאים במקומות אחרים בארץ, והרוצים להתקשר איתנו, ובכלל לתת לנו אפשרות להקים ישוב מבוסס על תכנית ההר של הקק"ל"⁵⁶.

לעזרתם של תושבי שואבה נרתם סגן ראש המועצה האזורית הרי יהודה מר א. בן חיים שכתב לויץ: "אחדים מהתושבים עזבו את המקום, אולם הנשארים מביניהם מוכנים להיאחז בציפורניים בקצת קרקע במקום, אם רק הקרן קיימת תקבל אותם תחת חסותם"⁵⁷. אולם פנייתם של המתיישבים ושל סגן ראש המועצה לא נענתה מצד הקק"ל, מה שהותיר את עתידו של הכפר בחוסר בהירות. ייתכן כי הסיבה לחוסר ההיענות הייתה שניץ העדיף להתרכז בהבראת כפרי העבודה בגליל בלבד.

⁵⁵ מעיין אשכנזי, מקומו של יוסף ויץ בעיצוב נופה היישובי של מדינת ישראל בשנים 1949–1966, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, 2007, עמ' 131–171.

⁵⁶ מכתב מוועד הכפר שואבה ליוסף ויץ, מיום 7.5.1953, הארכיון הציוני, תיק kkl 5/22158.

⁵⁷ מכתב מסגן ראש מועצת הרי יהודה א. בן חיים ליוסף ויץ, מיום 19.1.1954, הארכיון הציוני, תיק kkl 5/22158.

חיסול ההתיישבות בשואבה

בדצמבר 1954 הגיעה אל שואבה חוליית ביקורת של משרד החינוך במטרה לבדוק את מצבו של בית הספר בכפר. בעקבות הביקור נשלח מכתב ממשרד החינוך אל הקק"ל ונכתב בו כי "מספר רב של משפחות המשתכנים עזבו את המקום ובית הספר הולך ומתרוקן" וכי "יש בו רק 9 תלמידים". לאחר הדיווח על מצב בית הספר עלתה במכתב שאלה כללית לגבי המושב: "מה בתכניתכם לעשות במקום זה? האם יחוסל או יבנה ע"י מתיישבים חדשים?"⁵⁸ בתשובת הקק"ל שבוע לאחר מכן נכתב: "בדעתו של מר אשכול האחראי על ההתיישבות בסוכנות לקיים במקום זה יישוב חקלאי-זעיר במספר של 50 משפחות. התכנית נמצאת עתה בעיבוד, ויש לקוות שבמשך שנת תשי"ז (1956-7) יוחל בחידושו של כפר זה"⁵⁹.

המכתב המקרי הזה חשף לראשונה את הכוונה שהייתה למוסדות לְמַסד מחדש את ההתיישבות בשואבה, אך מהביטוי 'לקיים' לא ניתן להבין האם כוונתם הייתה להמשיך ולקיים את הכפר על בסיס התושבים שכבר גרים בו או שכוונתם כבר בשלב הזה הייתה לחסל את ההתיישבות המקורית ולהקים מחדש את הכפר על בסיס מתיישבים חדשים.

ההחלטה על פינוי תושבי שואבה והקמת הכפר מחדש התקבלה כנראה בינואר-פברואר 1955, שכן קיים מסמך מהתאריך 2.3.1955 שבו הורה רענן ויץ ל'חבל ההר' לתכנן יישוב בשואבה.

במקביל לכוונות לחדש את הכפר הפעילו המוסדות המיישבים סנקציות כנגד המתישבים המקוריים על מנת לגרום לפינויים מהמקום. הסנקציות כללו בשלב הראשון סגירה של קווי המים, הטלפון והחשמל, מה שהוביל לעזיבה הדרגתית של תושבים עד שבמרס 1955 דווח כי במקום נמצאות רק 17 משפחות. באותו חודש, עם ההחלטה על הבאת מתיישבים חדשים, הוגברו הסנקציות והופסקה פעילותה של הצרכנייה. כתוצאה מכך נאלצו תושבי הכפר לקנות מצרכים באופן פיראטי מנהג משאית שקו החלוקה שלו עבר בכביש הסמוך, ובתגובה איימו המוסדות המיישבים לפטר את אותו נהג. בעקבות מניעת המזון מתושבי שואבה התריעה לשכת הבריאות

⁵⁸ מכתב מבן ציון לוריא ליוסף ויץ, מיום 31.12.1954, הארכיון הציוני, תיק kkl 5/22158.

⁵⁹ מכתב מיוסף ויץ לבן ציון לוריא, מיום 6.1.1955, הארכיון הציוני, תיק kkl 5/22158.

בירושלים על כך שבריאיתם של תושבי המקום מוטלת בסכנה⁶⁰. בעוד הסנקציות נמצאות בעיצומן הגיעו תושבי שואבה לפגישה עם יושב ראש חבל ההר צבי מאיר ובה הם איימו לעזוב את מפא"י ולחזור למזרחי, אך האיום לא מנע את המשך הסנקציות נגדם. התושבים שקלו להפגין עם דגלים שחורים ולחסום את כביש ירושלים-תל אביב במחאה על הכוונה לפנותם, אך כנראה שלא ביצעו זאת בסופו של דבר⁶¹. המאבק של תושבי שואבה תחת הסנקציות הכבדות שהוטלו עליהם נמשך לפחות עוד שנה (באפריל 1956 עוד דווח על פינוי של שלוש משפחות מהמקום), עד שבסופו של דבר אחרון התושבים המקוריים עזב את המקום.

באביב 1957 הובא לכפר העבודה הנטוש גרעין התיישבות חדש שכלל שמונה משפחות, והן השתכנו במתחם דירות מגורים שהוקם בתחנת השאיבה הבריטית ויועד במקורו למהנדסי המים של המפעל⁶². לאחר ביסוס הגרעין הראשוני הובאו למקום עוד כ-30 משפחות ובשנת 1974 התרחב המושב ונבנו בו בתים לדור הבנים הממשיכים. הרחבה נוספת נעשתה בשנת 1987, ונכון לשנת 2023 המושב מונה 577 נפשות⁶³.

מדוע פונו תושבי שואבה?

מקרה כמו זה שבו בחרו המוסדות המיישבים לרוקן באגרסיביות יישוב שלם על כלל יושביו למרות הכוונה להמשיך את ההתיישבות במקום ומבלי שישנו רקע פלילי המצדיק את הפינוי, הוא מקרה יחידאי בתקופת העלייה הגדולה, ואולי אף בכל ההיסטוריה של מדינת ישראל. המוסדות המיישבים לא כתבו במפורש מהי הסיבה שבגינה התעקשו לפנות את תושבי שואבה, אך מהכרת הרקע לפרשה ומהשוואה לסיפורם של כפרי עבודה אחרים שננטשו, אפשר לשער מהי התשובה לשאלה מטרידה זו.

⁶⁰ מכתב מד"ר ר. שטייניץ לד"ר סורינאו מלשכת הבריאות המחוזית ירושלים, 'חיסול העברת מצרכים חיוניים לתושבי שואבה', מיום 15.3.1955, הארכיון הציוני, תיק 584/254.

⁶¹ יהושע ביצור, 'יישוב נמחק מן המפה', **מעריב**, 18.3.1955, עמ' 6.

⁶² מכתב מצבי בהר, ממלא מקום מרכז אזור הרי יהודה, לממונה על כוח האדם במטה הארצי של משמר הגבול, 'בית שאיבה (סריס)', מיום 22.3.1957, הארכיון הציוני, תיק 515/499021.

⁶³ מבוסס על נתוני הלמ"ס כפי שהם מופיעים בוויקיפדיה, ערך 'שואבה', <https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A9%D7%95%D7%90%D7%91%D7%94>.

בתוכניות ההקמה המיוחדות של המושב נקבע כי יתיישבו בו כ-100 משפחות והן יקימו משקי עזר חקלאיים⁶⁴, אולם תכנון זה מפתיע מאוד לאור העובדה שכפר העבודה שואבה ננטש שלוש שנים קודם לכן על ידי המוסדות בטענה כי אין בסביבתו מספיק קרקעות לקיום משק חקלאי. למעשה, ההבדל היחיד בין התוכנית הראשונית של הכפר ממרס 1950 לתוכנית של המושב החדש שנהגתה בדיוק חמש שנים לאחר מכן, הוא בהרכב האנושי. השוואה זו מלמדת כי פינוי תושבי שואבה המקוריים לא היה תוצר לוואי של שיקולים חקלאיים-כלכליים אלא מטרה בפני עצמה.

במקביל לתכנון הפיזי של המושב המתחדש, יצאו נציגי חבל ההר למעברות ולשיכונים באזור ירושלים כדי לאתר מועמדים מתאימים למגורים במקום. רשימת המומלצים שלהם מלמדת כי הם לא נמנעו מלקבל אנשים מבוגרים (אחד המומלצים ברשימה היה אדם בשם ישעיה פחימה שגילו היה 62) או בעלי משפחות וגם לא נרתעו מקבלת תושבים ממגוון עדות שונות, אך כן הקפידו על בחינת כושר העבודה של המועמדים⁶⁵. בנוסף ליושבי המעברות ביקשו בחבל ההר לקבל גם עולים חדשים במסגרת מדיניות 'מן האוניה אל הכפר', וכן תושבים ותיקים מהערים שהביעו נכונות לעבור למושבים במסגרת התנועה 'מן העיר אל הכפר'⁶⁶. לפחות חלק מהמועמדים נדרשו להגיש מכתבי המלצה שבהם פירטו את קורות חייהם. מגוון הסיפורים האישיים המפורטים במכתבים מלמד כי מתכנני המושב לא נרתעו מליצור בו רבגוניות עדתית הכוללת פְּרָסִים, צפון אפריקאים, רומנים ועוד. הנושא היחיד שאותו בחנו אצל המועמדים בקפידה היה כושר העבודה, ואף נערכו בדיקות רפואיות לשם כך⁶⁷.

ההקפדה על מיון מועמדים תוך בחירה של המתאימים להתיישבות חקלאית הייתה חלק ממגמה כלל-ארצית לשינוי מדיניות העלייה וההתיישבות. בשנתיים וחצי הראשונות לקיומה אפשרה מדינת ישראל מדיניות עליה בלתי מוגבלת, שהביאה כאמור להכפלת אוכלוסיית המדינה. מדיניות זו נקבעה על ידי ראש הממשלה דוד בן

⁶⁴ מכתב מסגן ראש מועצת הרי יהודה א. בן חיים ליוסף ויץ, 'יישוב שואבה', מיום 28.5.1953, הארכיון הציוני, תיק 522158.kkl.

⁶⁵ מכתב ממרכז אזורי הרי יהודה לצבי בהר, 'בית שאיבה', מיום 1.4.1957, הארכיון הציוני, תיק 515/49901.

⁶⁶ מכתב מצבי בהר למרכז אזורי הרי יהודה, 'שואבה בק"מ ה-16', מיום 23.8.1957, הארכיון הציוני, תיק 515/49901.

⁶⁷ מכתב ממ. כהנוביץ לצבי בהר, 'שואבה', מיום 12.5.1957, הארכיון הציוני, תיק 515/49901.

גוריון על אף המחירים הכלכליים והחברתיים שלה. בניגוד לדעתו של בן גוריון, שר האוצר אליעזר קפלן ויושב ראש מחלקת ההתיישבות לוי אשכול חזרו והתריעו כי המשך העלייה הבלתי מוגבלת עשוי להביא למיטוטו של המשק הישראלי. בנובמבר 1951, לאור המצב הקשה ששרר במחנות העולים ובמעברות ולאור המחסור בתוצרת של המשק שגרר אחריו מדיניות צנע נוקשה, נאלצה הממשלה בראשות דוד בן גוריון להורות על מעבר למדיניות עלייה סלקטיבית. על פי מדיניות זו, בארצות שבהן לא נשקפה סכנה מיידית לחיי היהודים ערכו נציגי הסוכנות יחד עם רופאים ישראלים מיון בין המועמדים לעלייה, תוך שהם נותנים העדפה לצעירים ולאנשים בריאים. בהתאם למדיניות זו ירדה משמעותית כמות העולים, ובשנים 1952-1954 עלו בסך הכול רק כ-52,000 יהודים.⁶⁸ בנוסף לשינוי במדיניות העלייה הוחלט בשנת 1954 על שינוי גם במדיניות השיכון. כמסקנה מהניסיון הקשה של שיכון העולים הוחלט להנהיג מדיניות חדשה שכונתה 'מהאונייה אל הכפר', ועל פיה יש להתאים את קצב העלייה לקצב יכולת השיכון כך שכל עולה יועבר ישירות מהאונייה אל דירת הקבע בעיירת הפיתוח או במושב העולים.⁶⁹

על פי דיווח עיתונאי, במהלך השנים שבהן הופעלו הסנקציות הקשות כנגד תושבי שואבה עזבה את המקום האוכלוסייה החזקה שיכלה למצוא עבודה או תמיכה במקומות אחרים, ואילו הזקנים, החולים, ואלו שלא היה להם די כסף כדי לשלם דמי כניסה למושב אחר נותרו במקום.⁷⁰ ייתכן כי המדיניות הסלקטיבית שהופעלה באופן כללי בעלייה ובהתיישבות הוחלה לא רק על העולים החדשים אלא גם על נקודות יישוב קיימות, שיושביהם נמצאו בדיעבד כלא מתאימים להמשך ההתיישבות במקום.

גורם נוסף שכנראה השפיע על החלטתם של המוסדות המיישבים לפנות בכוח את הנאחזים בכפר העבודה שואבה, היה נטייתם להתייחס בצורה קולקטיבית אל גרעיני ההתיישבות שהיו מבוססים על חמולות משפחתיות. מבחינה של שאר כפרי העבודה עולה כי כמעט בכל המקרים שבהם הייתה מגמת נטישה של גרעין ההתיישבות

⁶⁸ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 'עולים לפי תקופה ויבשת מגורים אחרונה', https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2023/2.shnatonpopulation/st02_53.pdf, 29.8.2023

כמות העולים בשנים אלו היא פחות מ-10% ביחס לכמות העולים בשנים 1948-1951. ⁶⁹ אבי פיקאר, 'ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות ה-50', **עיונים בתקומת ישראל**, 9, 1999, עמ' 338-394.

⁷⁰ יהושוע ביצור, 'יישוב נמחק מן המפה', **מעריב**, 18.3.1955, עמ' 6.

המקורי, בחרו המוסדות המיישבים לבצע החלפת אוכלוסייה מלאה ולא לאפשר למשפחות בודדות להישאר במקום⁷¹. ברוב המקרים אנשי הגרעין המפונה עזבו את המקום מרצונם, וגם אם היו משפחות בודדות שכן רצו להישאר הן כנראה לא גילו התנגדות משמעותית להתפנות, או לפחות לא כזו שנמצאה ראויה לתייעוד כלשהו. נראה כי בנוגע לכפרי העבודה שכשלו נקטו המוסדות המיישבים מדיניות לפיה עדיף להרוס ולבנות מחדש מאשר לתקן. מדיניות זו הוחלה גם על תושבי כפר העבודה שואבה, על אף שאלה הוכיחו את רצונם ואת יכולתם להיאחז במקום 'בשיניים'.

אפילוג – חלוצים, ולא בעל כורחם

בשנים האחרונות זוכה מפעל ההתיישבות של העולים בפריפריה להערכה מחודשת, שבמסגרתה מתוגלים עולי ארצות המזרח שהתיישבו בעיירות הפיתוח, במעברות ובמושבים כ'חלוצים בעל כורחם'. תושבי כפר העבודה שואבה אומנם נשלחו אל משימת ההתיישבות החלוצית בעל כורחם, אך דווקא תחת התנאים הקשים וללא הגיבוי של המוסדות הם בחרו מרצונם לדבוק במשימה מתוך המודעות לחשיבותה. למרבה האירוניה, אותם חלוצים שנשלחו למשימה בעל כורחם פונו באופן אגרסיבי שוב פעם בעל כורחם.

⁷¹ כך מעיד למשל זכריה ועלני מכפר העבודה מסילת ציון: "חלק מהתימנים, שבאו מאשתאול החזירו לאשתאול, חלק עברו לכפר אונו ליבנה או רחובות. הם לא יכלו להישאר במסילת ציון. נשארו כאן מעט משפחות ואיש ביטחון. בסוף רק אני נשארת עם הקוצ'ינים. התימני האחרון". הילאי גרוס, **המסילה לציון**, הוצאת ישראלים, ירושלים, 2012, עמ' 45.